

גלגולי הצעת בן-גוריון ב-1949 לכלול את רצועת עזה, על כל אוכלוסייתה, בתחומי מדינת ישראל*

גורל רצועת עזה לא חדל מלהטריד את מנהיגי ישראל מיום קום המדינה. מנקודת ראות ביטחונית צרופה היטו השיקולים תמיד את כף המאזניים לעבר כיבושה של הרצועה וצירופה למדינת ישראל. כנגד זה התייצב השיקול הדמוגרפי, דהיינו הכורח שלא לפגום באופיה היהודי של המדינה על ידי הגדלת אוכלוסייתה הערבית במאות אלפי ערבים.

רצועת עזה היוותה אפוא בעיה מדינית-ביטחונית ללא מוצא. אחרי "מכצע קרש" ב-1956 קמה התנגדות רבה בישראל לפינוי הרצועה, אולם ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, התנגד נחרצות לסיפוחה מחשש להגדלת האוכלוסייה הערבית של המדינה.¹

אחרי מלחמת ששת הימים, בהשפעת הטראומה שריחפה על ישראל בשבועות ההמתנה, התגבשה במהרה תמימות דעים: רצועת עזה לא תנותק עוד ממדינת ישראל. אפילו מפ"ם, בעלת הציפיות הצנועות בעניין השינויים בגבולות ישראל, הכריזה בוועידתה השישית (סוף דצמבר 1972) על התנגדותה להחזרת רצועת עזה לשלטון מצרים ותבעה לקבוע את מעמד הרצועה בהתחשב בצורכי הביטחון של ישראל, ברצון האוכלוסייה ובצורך לפתור את בעיית הפליטים. פנחס ספיר, אחד משרי העבודה המתונים ביותר בנושא הטריטוריאלי, אמר שהוא מחייב צירוף עזה לישראל ("קול ישראל", 9 בנובמבר 1968).

יש סימנים, שלאחרונה החלו החששות מפני סיפוח הרצועה (אחד האזורים הצפופים ביותר בעולם מבחינת האוכלוסייה: שטחו 340 קמ"ר בלבד ומספר תושביו מגיע ל-550 אלף נפש) מחלחלים גם לאותם חוגים המצביעים על היתרונות שבמהמשך השליטה. לא אחת נשמעו דיבורים על קידום הרצועה לקראת שלטון עצמי בעדיפות ראשונה, אף לפני יהודה ושומרון. מומחים לדמוגרפיה חישבו שבסוף המאה יהיו ברצועה למעלה מ-900 אלף נפש.

ההסתייגות המתפתחת כיום בישראל מהמחשבה לספח את הרצועה לישראל דומה

* המחבר מודה למרכז ריין (מכון שילוח) על עזרתו.

1 מעניין כי עמדה זו ניצבה בסתירה להצעה לכבוש את רצועת עזה שהעלה בן-גוריון עצמו בתוקף רב בסוף מרס 1955, ושנפלה בממשלת ישראל בהצבעה ב-3 באפריל באותה שנה, ברוב של 9 כנגד 5. וראה: משה שרת, יומן אישי, כרך ג', תל אביב 1978, עמ' 864, 865, 872-875, 894-1.

לעמדת בן-גוריון אחרי מבצע "קדש", אך ראוי לדון בעמדתו ב-1949, שהייתה שונה לחלוטין; אז הציע בן-גוריון לספח את הרצועה על כל תושביה.

א. שיחת בן גוריון - אתרידג'

מלחמת העצמאות נסתיימה בלי שצה"ל הצליח לכבוש את רצועת החוף הדרומית של מה שהייתה ארץ ישראל המנדטורית ונודעה לאחר מכן בשם "רצועת עזה". בשני מבצעים צבאיים, "יואב" (15-22 באוקטובר 1948) ו"חורב" (22 בדצמבר 1948 - 6 בינואר 1949) הצליחה ישראל להשתלט על אזור בית חנון בצפון ועל מבואות רפיח בדרום - אך השליטה ברוב אזור הרצועה נשארה בידי הצבא המצרי. המשלחת הישראלית לשיחות שביתת הנשק ררשה את הוצאת כל הצבא המצרי מארץ ישראל בגבולותיה המנדטוריים וממילא גם מרצועת עזה, אולם הדרישה הושמעה יותר לצורכי מיקוח מאשר כתנאי בל יעבור. היא לא הייתה מלווה בתביעה לכניסת צה"ל לרצועה, והשאירה פתוחה את שאלת מעמדה המדיני. לפי החלטת החלוקה של עצרת האו"ם, הייתה אמורה הרצועה להיכלל במדינה הערבית. הסכם שביתת הנשק התיר למצרים נוכחות צבאית ברצועה וחייב את ישראל להוציא את כוחותיה מהאזורים שכבשה.²

הווייתור שעשתה ישראל בעניין הרצועה לא היה קל. אחת המפלגות החשובות שהשתתפה בממשלה הזמנית, מפ"ם, הביעה בדיוני מועצת המדינה הזמנית התנגדות מוחלטת לכל ויתור על איזה חלק שהוא של ארץ ישראל לטובת מצרים או ירדן, גם אם היו שטחים אלה באותה עת בכיבוש מצרי או ירדני. אולם הרוב העביר החלטה מתונה יותר. הוא העריך שאין סיכוי של ממש להוצאת הכוחות המצריים מהרצועה, ולכן מוטב שלא להתעקש ולסכן את המשא ומתן.³ הערכה זו הייתה נכונה, משיחה עם אחד היועצים המדיניים של המשלחת המצרית, עבד אל-מונעם מוסטפה, התברר שמצרים עתידה להפגין עמדה עיקשת בעניין הישארותה ברצועה, מחשש שיאשימו אותה בהסגרת ערכי האזור לשלטון ישראל.⁴ זאת ועוד, ההישג היחיד שנתר בידי מצרים ממבצע פלישתה לארץ ישראל היה אחיזתה ברצועה, וויתור עליה היה כרוך באבדן יוקרה, שהמשטר המצרי חשש מפניו.

ישראל, מצדה, הייתה מאוכזבת שכך נסתיימה פרשת עזה וסביבתה. היו לכך סיבות אחדות: ראשית, היא הייתה מודעת היטב לכך, שהמלך עבדאללה תובע לכלול רצועת חוף זו בשטח ירדן. בשיחה עם אליהו ששון, מנהל מחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ הישראלי, הביע המלך את תקוותו, שישראל לא תיתן למצרים להישאר בעזה. הוא אמר, שמוטב למסור את הרצועה אפילו לשטן. המלך ביקש

2 ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, דצמבר 1948-יולי 1949, כרך 3, ירושלים תשמ"ג (להלן: תעודות ישראל כרך 3), מבוא, עמ' י"ב-ט"ו.

3 שם, עמ' 22, הערת עורך.

4 שם, מס' 28, 18.1.1948, עמ' 38.

מששון למסור לדוד בן-גוריון כי ירדן רואה בעזה את המוצא היחיד שלה לים התיכון ותעמוד בכל תוקף על מסירתה לידיה.⁵ עמדה ירדנית ברורה זו הניעה את ראש המשלחת הישראלית לשיחות רודוס עם מצרים, ולטר איתן, מנכ"ל משרד החוץ הישראלי, לומר כי בהקשר לשביתת הנשק עם ירדן מצטערת ישראל על הוויתור שעשתה למצרים בעניין עזה, משום שהוא עלול להפריע להשגת הסכם עם ירדן.⁶ שנית, גורמי הביטחון ראו בנוכחות המצרית הצבאית ברצועת עזה ראש גשר אסטרטגי המסכן את מדינת ישראל. שלישית, בספטמבר 1948 קמה בעזה "ממשלת כל פלסטין" בראשות המופתי חאג' אמין אל-חוסייני ובתמיכה מצרית פעילה. ישראל הייתה משוכנעת שהמופתי ינצל את מצוקת הפליטים הרבים שהצטופפו ברצועה כדי לגייסם לביצוע פיגועים ורציחות בישראל, כפי שנהג בעבר. טעמים כבדי משקל אלה הסבו דאגה לראשי המדינה. הביקורת מבפנים ורתה מלה על הפצעים. ההנהגה, ובראשה דוד בן-גוריון, קיוותה אפוא שלא ירחק היום ואפשר יהיה להגיע להסדר טוב יותר בעניין הרצועה.⁷

על רקע זה צריך להבין את דברי בן-גוריון לנציג האמריקני בוועדת הפיוס של האו"ם (שני הנציגים האחרים היו מצרפת ומתורכיה), מרק אתרדיג, בפגישה שנערכה בטבריה ב-18 באפריל 1949 בעניין רצועת עזה. מחמת חשיבותם, נביאם מילולית, כפי שדיווח אחרי השיחה הנציג האמריקני:

Present Gaza Strip might become autonomous like Luxembourg. If Egypt did not want Gaza because of refugees therein Israel would accept and permit those refugees to return to their homes. Transjordan could have [access to the Mediterranean?] without ⁸corridor but with right of free passage.

הצעה זו של בן-גוריון באה לאתרדיג' כהפתעה מוחלטת. באותה שיחה, כאשר דובר על בעיית הפליטים בכלל, היו דברי בן-גוריון בלתי פשרניים ורחוקים מציפיותו של איש שיחו האמריקני. הוא וממשלתו לחצו אז על ישראל לפרסם הודעה פייסנית

5, שם, מס' 185, 18.1.1949, עמ' 343; מס' 186, 1.2.1949, עמ' 346.

6, שם, מס' 99, 5.2.1949, עמ' 182.

7, מקרה הרצועה הצטרף לכמה מקרים אחרים במלחמת העצמאות של כישלון או אי-השגת יעדים (למשל, הניסיון לכבוש את לטרון במאי וביוני 1948, או מבצע "אל החר" ב-22.10.1948).

8, בתרגום עברי: רצועת עזה הנוכחית תוכל להיות אוטונומית כמו לוקסמבורג. אם אין מצרים רוצה את עזה בשל הפליטים שבה, תקבל [אותה] ישראל ותתיר לפליטים אלה לחזור לבתיהם. לעבר הירדן תתאפשר [גישה לים התיכון? - הערת עורכי ספר המסמכים האמריקניים] ללא פרוודור, אולם עם זכות מעבר חופשי. *Foreign Relations of the United States, 1949*, (להלן: *FRUS*), עמ' 926-927.

Vol. VI, Washington 1977

(conciliatory statement) בנידון. מאחורי כותרת תמימה זו הסתתרה התביעה שישראל תביע נכונות להתיר את שובם של פליטים ערבים לרובותיהם. ארצות הברית גרסה, שישראל אינה צריכה להתנגד לכך שהמספר הכולל של הערבים בישראל יגיע לכ-400 אלף נפש, שכן לפי תכנית החלוקה מ-1947, אילו יצאה לפועל, היו חיים בישראל אפילו 500 אלף ערבים. מאחר שבאותה עת נאמד מספר ערביי ישראל בכ-150 אלף, צריכה הייתה ישראל לאפשר את שובם של כ-250 אלף פליטים כדי לצאת ידי חובת ארצות הברית וחובת החלטות האו"ם בעניין ארץ ישראל (החלטת החלוקה מ-1947 וההחלטה בעניין הפליטים מ-11 בדצמבר 1948). בשיחה האמורה אכזב לכאורה בן-גוריון את ציפיותיו של אתרדיג'. הלה דיווח שבן-גוריון אמר לו כי "ישראל אינה יכולה להסכים ולא תסכים (cannot and will not accept) לשובם של פליטים ערבים לשטח ישראל מטעמים ביטחוניים וכלכליים". תרומתה של ישראל תתבטא בתשלום פיצויים לפלאחים ערבים, במתן היתרים לפליטים ערבים להתאחד עם משפחותיהם בישראל ובהגשת סיוע של מומחים לתכנית יישוב פליטים בארצות ערב.

גם בפגישה עם בן-גוריון עשרה ימים קודם לכן (7-ב באפריל 1949) דחה ראש ממשלת ישראל את דרישתה של ועדת הפיוס להסכים לשובם של הפליטים. הוא טען שיישובם בארצות ערב יהיה מעשה אנושי יותר מאשר יישובם בישראל. החזרתם ויישובם בישראל יידונו במסגרת שיחות שלום, ובאותה עת "לא תשכח ישראל את ההיבט האנושי של הבעיה."⁹

היה אפוא ניגוד בולט בין סירובו החד משמעי של בן-גוריון לפתוח את שערי ישראל לשובם של הפליטים הערבים לבין נכונותו לקבל את רצועת עזה על תושביה הערבים הקבועים ועל רבבות הפליטים שהצטופפו בה. בדו"ח האמריקני האמור על השיחה בטבריה היה, לצד הסעיף שדן בחזרת פליטים, סעיף נוסף, שהתייחס לנושא ההסדר הטריטוריאלי. יש להניח שלא במקרה הייתה תשובת בן-גוריון שלילית כשדובר על סעיף החזרת הפליטים. הוא התנגד לעצם עקרון הבחירה החופשית שהונח ביסוד אותה החלטת עצרת או"ם, לפיו יורשו הפליטים המוכנים להיות בשלום עם שכניהם לבחור בין האפשרות לחזור לבתיהם בישראל לבין פיצויים עבור הרכוש שנשטפו. בן-גוריון ראה בעיקרון זה סכנה תמורה לישראל.¹⁰ לעומת זה, כאשר הועלה נושא הגבולות, גילה בן-גוריון רצון ברור לעקור את המצרים מרצועת עזה, אפילו יהיה הדבר כרוך במחיר קבלת כל אוכלוסייתה. המשמעות המעשית הייתה נכונות להגדיל את האוכלוסייה הערבית בישראל במידה ניכרת. אין ספק שבן-גוריון שרוי היה בטעות בסברו כי מספר הפליטים ברצועה קטן בהרבה מכפי שסברו

9 שם, עמ' 902-904.

10 אפילו כעבור שנים רבות, בראשית שנות השישים, הוא הגיב בחומרה על יזמתה של ועדת הפיוס, שמאחוריה עמד ממשלו של הנשיא קנדי, לפתרון בעיית הפליטים על סמך עקרון ההחזרה.

האמריקנים,¹¹ הבריטים וארגוני הסעד באותה עת. בשיחה הראשונה עם אתרידג'¹² אמר בן-גוריון, שהמספר הכולל של אוכלוסיית הפליטים בכל ארצות ערב הוא חצי מיליון ולא 800 אלף, כטענת אלה "שיזמו את המלחמה הערבית נגד ישראל". המומחים הישראלים אמרו את מספר הפליטים בכשליש פחות, ושיערו כי כ-150 אלף מהם נמצאים ברצועה. מספר הערבים ברצועה, כולל התושבים הקבועים, נאמד בישראל בכ-200 אלף. המספר שהאמריקנים נקבו בו היה גבוה בכ-130 אלף מהאומדן הישראלי.

אתרידג' הופתע מהצעת בן-גוריון. כמה ימים לפני השיחה בטבריה הוא דיווח לווישינגטון, על סמך שיחותיו הראשונות, כי ישראל אינה מעוניינת בעזה, בגלל "330 אלף הערבים שבה, מזה 230 אלף פליטים, מה עוד שהיא שולטת בשטחים העורפיים עליהם חיו פליטים אלה."¹³ אמנם לא נמצאה הגרסה הישראלית של שיחת בן-גוריון עם אתרידג' בטבריה, אך חסר זה אינו צריך לעורר ספקות בעניין אמינות הדיווח של אתרידג', שכן בתעודות הישראליות מצוי אישור לכך, שאכן זו הייתה עמדתו של בן-גוריון בשיחה האמורה. ארבעה ימים לאחר השיחה בטבריה נערכה התייעצות מדינית בירושלים בהשתתפות בן-גוריון, שרת ואחרים. דברי בן-גוריון באותו דיון מובאים בוז הלשון: "אמרתי [הוא רמז לשיחתו עם אתרידג'], אם ימסרו לרשותנו את עזה, לא נסרב ואז ברור שנקבל אותה על כל תושביה. לא נגרש אותם."¹⁴ בן-גוריון הקדים לדבריו אלה את ההרהור, כי ישראל אינה צריכה למהר בעניין עזה: "אנו יכולים להסכים לכל מיני אפשרויות, אבל עוד חזון למועד". אלה הם דברים תמוהים במקצת, שהרי בן-גוריון עצמו הפר עצה טובה זו ימים אחדים קודם לכן, כאשר גילה את צפונות לבו לאתרידג'.

דומה כי במשך חודש שלם לא נתנה ארצות הברית דעתה להצעת בן-גוריון. ההיגיון של המדיניות האמריקנית צריך היה להניע את הדיפלומטים האמריקנים לעוט על הצעה זו מיד כעל מוצאי שלל רב, כפי שהם עתידים היו לעשות לאחר מכן. מה פשוט יותר מאשר לשלב את הצעת עזה, שמשמעותה התחייבות ישראלית לקלוט מאות אלפי ערבים, במהלכיהם הדיפלומטיים הבלתי נלאים, אם כי העקרים, לשכנע את ישראל לקלוט פליטים ערבים? ארצות הברית יכלה לבסס את פניותיה לישראל על הטיעון, שאם בן-גוריון מוכן לקלוט למעלה מ-300 אלף ערבים המתגוררים ברצועת עזה, אין להבין את התנגדותו הנחרצת לקבלת פליטים בכלל. אולם הם לא עשו תחילה דבר בנידון. ב-25 באפריל 1949 נפגשו הנשיאים טרומן

11 מזכיר המדינה האמריקני ב-1949, דין אצ'סון, נקב בשיחה עם משה שרת ב-5 באפריל במפורש במספר 800 אלף (FERUS, עמ' 891) לגבי מספרם הכולל של הפליטים. הבריטים אמרו את מספר הפליטים ב-900 אלף (שם, עמ' 907), אולם האמריקנים רחו אומדן זה.

12 ראה הערה 9 לעיל.

13 שם, 1949.13.4, עמ' 915.

14 יהושע פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, אוקטובר-1948-אפריל 1949, כרך 2, ירושלים תשמ"ד (להלן: תעודות ישראל כרך 2), מס' 505, 22.4.1949, עמ' 587.

ווייצמן, והמלה "עזה" לא נזכרה כלל.¹⁵ למחרת היום נועדו השגרירים אליהו אילת ואבא אבן עם מזכיר המדינה אצ'סון. נושא הפליטים נידון בהרחבה, אך גם הפעם לא עלתה שאלת עזה.¹⁶ ב-28 באפריל שוחחו טרומן ואצ'סון ומתחו ביקורת על עמדת וייצמן בעניין הפליטים, אולם גם הפעם לא נזכר רעיון עזה,¹⁷ אף שבוערתו יכלו האמריקנים להפוך על פיו את הטיעון הישראלי נגד החזרת פליטים. אפילו בתזכיר שהכינה מחלקת המדינה שבועיים אחרי השיחה בטבריה, כדי להמליץ בפני הנשיא על השעיית יתרת המלווה של בנק יצוא-יבוא הפררלי לישראל (המרובר היה ב-49 מיליון דולר) לא היה זכר לעזה.

ב. התנגדות ערבים ל"פליטים תמורת שטחים"

אכן, קשה להסביר כיצד רעיון זה לא עורר מיד הדים בוויינגטון, וזאת חרף העובדה שנושא הפליטים הערבים העסיק אז את הממשל האמריקני על כל רבדיו השכם והערב. טרומן נקט עמדה נוקשה בעניין, ובמכתב ששלח לנציגו אתרידג' בוועדת הפיוס כתב: "אני חש סלידה (I am rather disgusted) מהאופן שבו ניגשים היהודים לשאלת הפליטים."¹⁸ אי-התייחסות זו מצד הממשל הייתה משונה במיוחד לאור העובדה שאתרידג' הפך מהרגע הראשון לחסיד מושבע של הרעיון. בשיחה עם ראש משלחת ישראל לשיחות שזימנה ועדת הפיוס בלונדון,¹⁹ גילה את לבו באמרו, שהוא אישית מחייב את העברת עזה לישראל וסבור שאם תקלוט ישראל את פליטי הרצועה היא תצא ידי חובתה בעניין הפליטים.²⁰

הגיעו הדברים לידי כך שבסוף מאי 1949 נמסרה לישראל איגרת חריפה בה הביעה ארצות הברית אי שביעות רצון מעמדותיה הטריטוריאליות של ישראל ומעמדתה בשאלת הפליטים. האיגרת כללה גם אזהרה ברורה, שאם לא תשנה ישראל את גישתה לשתי הסוגיות, עלולה וויינגטון לשנות את יחסה למדינה הצעירה.²¹ מפליא הדבר, שהאיגרת נוסחה כאילו לא הושמע רעיון עזה מעולם על ידי בן-גוריון בטבריה, ולאחר מכן שוב, ובצורה פורמלית, בלונדון. מחברי האיגרת נהגו כאילו היה עניין עזה לא-רלבנטי לחלוטין למה שנידון באיגרת. אין לומר שהאמריקנים התעלמו מעניין עזה; הם חשדו בישראל שחשקה בעזה כדי להרחיב את גבולה על

15 FRUS, עמ' 943-944.

16 שם, עמ' 944-947.

17 שם, עמ' 954.

18 שם, 29.4.1949, עמ' 957.

19 שיחות אלה נפתחו ב-27 באפריל 1949. הערבים סירבו להיוועד לשיחות ישירות עם ישראל. הם הסכימו לשיחות נפרדות בינם לוועדת הפיוס. כך נוצר מצב שוועדת הפיוס שוחחה עם שני הצדדים בנפרד, בעוד שבשיחות על הסכמי שביתת הנשק כבר היו שיחות ישירות. על יחסו האישי החיובי של אתרידג' לרעיון עזה, ראה FRUS, עמ' 1125.

20 תעודות ישראל, כרך 2, מס' 526, 30.4.1949, עמ' 613.

21 FRUS, עמ' 1072-1074.

חשבון מצרים. ממש בעת שהדיפלומטים האמריקנים שקדו על מלאכת ניסוח האיגרת, כתב מזכיר המדינה בפועל, ג'יימס וב (Webb), לנשיא טרומן, כי ישראל הביעה נכונות לפצות את המצרים על ידי ויתור על שטח בנגב תמורת הרצועה.²² למעשה, היו ההתפתחויות האחרונות שהתרחשו בלואן ידועות היטב בווישינגטון. על כולן דיווחו אתרידג' ואחרים בשקידה. ב-19 במאי 1949 בא מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, אל אתרידג', לאחר שהוסמך לכך על ידי משה שרת (עמו נפגש יום קודם לכן ב'נבחה), והביע פורמלית נכונות ישראלית לקבל את רצועת עזה. לפי הדו"ח של הנציג האמריקני הוצג העניין תוך הפגנת גמישות רבה. האמריקני התרשם שישראל לא תלחץ בעניין עזה אם תמאן מצרים. אתרידג' ציין בשביעות רצון: "ישראל נוטה יותר ויותר לקבל את רצועת עזה ומוכנה לקבל הן את הפליטים והן את האוכלוסייה הרגילה עם סייג אחד, שתהיה לה הזכות למצוא את הטרוריסטים ואת תומכי המופתי ולגרשם."²³

ב-29 במאי הגיש איתן הצעה זו בכתב ליו"ר התורן של ועדת הפיוס, קלוד בואסנז'ה (Boisanger). במכתב זה הודגש היטב שישראל מודעת לקשיים הצפויים לה בתחומים הכלכליים והחברתיים ממימוש תביעתה זו. איתן ציין: ידוע שעזה תוסיף מעמסה כלכלית שנים רבות וכי הבעיות החברתיות הכרוכות בקליטת מספר כה גדול של ערבים בישראל תהיינה גדולות מאד. אבל היא סבורה שברוך זו (רווקא) היא תוכל להרים תרומה קונסטרוקטיבית רבת היקף לפתרון בעיית הפליטים ותוך כדי כך להסדיר (גם) את בעיית הגבול, שאם לא כן תיהפך זו לנקודה כואבת. [...] ההצעה היא הוכחה עד כמה מוכנה ממשלת ישראל להרחיק לכת כדי לסייע בפתרון הבעיה שהיא מוקד כל דיונינו. אין ספק בכך ששום תכנית אחרת לא תאפשר לישראל לקלוט מספר כה גדול של פליטים. אין להעלות על הדעת על נקלה חלופה כלשהי, ולו גם בקנה מידה קטן יותר.²⁴ כדי להסיר כל ספק לגבי כוונות ישראל, שלח איתן כעבור יומיים מכתב משלים, בו הביעה ישראל נכונות "לערוב לזכויות האזרח [של הפליטים] ולהבטיח, בעזרת סיוע בינלאומי, את יישובם מחדש ושיקומם."²⁵

בערך באותו זמן (28 במאי 1949) השתרבב יסוד חדש לתוך הדיונים הללו. היה זה דווקא אתרידג', התומך העקבי ברעיון עזה, שהסביר כי התכנית אמנם מוצלחת, ואם תצא אל הפועל, עתידה היא לשחרר את ישראל מהלחצים המופעלים עליה לקלוט פליטים, אולם ועדת הפיוס מצפה לשמוע מישראל הבהרה נוספת: כמה פליטים היא תהיה מוכנה לקלוט אם הרצועה לא תימסר לה?²⁶

22 שם, 27.5.1949, עמ' 1060.

23 שם, 20.5.1949, עמ' 1036.

24 ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, מאי-דצמבר 1949, כרך 4,

ירושלים תשמ"ו (להלן: תעודות ישראל, כרך 4), מס' 41, 29.5.1949, עמ' 74.

25 שם, מס' 44, 31.5.1949, עמ' 79.

26 FRUS, עמ' 1071.

בינתיים הוסיפה ארצות הברית למתוח ביקורת על תכניותיה הטריטוריאליות של ישראל. האיגרת האמריקנית החריפה מסוף מאי (ראה לעיל) ציינה לשלילה לא רק את כוונתה של ישראל להחזיק בשטחים שמעבר לתכנית החלוקה מ-29 בנובמבר 1947,²⁷ אלא גם העלתה את החשד שישראל שואפת "לרכוש שטחים נוספים."²⁸ קביעה זו גרמה מורת רוח לנציגים הישראליים, משום שנרמזה היה להם שההערה האחרונה התייחסה לרצועת עזה. האמריקנים מיהרו להכחיש שהתכוונו לעזה.²⁹ אפילו התכוונו מלכתחילה באמת לעזה, לא היה עוד זכר לכוונה זו כעבור ימים אחרים.

ב-4 ביוני 1949 נפלה ההכרעה בווישינגטון. מחלקת המדינה הודיעה למשלחת האמריקנית בלוזאן בסוד כמוס, שממשלת ארצות הברית מחייבת את צירוף הרצועה לישראל כ"חלק מהסדר הטריטוריאלי הסופי, בתנאי שהדבר יושג במשא ומתן ובהסכמה מלאה של ממשלת מצרים." הנימוק שבגיניו נפלה הכרעה זו היה גורל הפליטים. במברק צוין: "ממשלת ארצות הברית רואה את בעיית הפליטים כגורם המכריע בקביעת הסדר העתידי של רצועת עזה." (USG regards refugee problem as overriding factor in determining eventual disposition Gaza Strip.)³⁰

האמריקנים כרכו את הסכמתם בשני תנאים. ראשית, על ישראל לתת ערבויות חדר משמעיות לקלוט את הפליטים ואת יתר תושבי הרצועה כאזרחים שווי-זכויות; שנית, האו"ם יפקח על העברת האזור ויבטיח את מעמד התושבים והטיפול בהם במשך פרק זמן נאות.

ב-8 ביוני הותר לדיפלומטים האמריקנים למסור לישראל על עמדת ממשלת ווישינגטון בעניין עזה, אלא שבינתיים הוסיפו האמריקנים תנאי נוסף: ישראל תצטרך לפצות את הערבים פיזיו טריטוריאלי הוגן תמורת הרצועה.³¹ באמרם זאת, התעלמו האמריקנים מהעובדה שישראל עצמה כבר הביעה נכונות לעשות ויתור טריטוריאלי מפצה בשיחה עם אתרידג' כשבועיים קודם לכן.

ההחלטה נתקבלה בווישינגטון מבלי שממשלת ארצות הברית תברר תחילה את

27 תכנית החלוקה הקצתה לישראל 54 אחוז משטח ארץ ישראל המערבית, אולם בתום הקרבות החוקיה ישראל בקרוב ל-80 אחוז מהשטח האמור.

28 FRUS, עמ' 1072.

29 שם, עמ' 1095-1096; תעודות ישראל, כרך 4, מס' 60, 7.6.1949, עמ' 99.

30 FRUS, עמ' 1090.

31 שם, עמ' 1096. דובר על פיזיו טריטוריאלי למדינות הערביות שתתבענה זאת, והזכאות לתבוע פיזיו לא צומצמה למצרים בלבד, משום שהאמריקנים הביאו בחשבון שירדן ולא מצרים תהיה זו שתקבל שטח נוסף. עם זאת, הייתה משום הגמשה בעמדה האמריקנית בכך שארצות הברית גרסה שהפיזיו הטריטוריאלי צריך להינתן למדינה הערבית רק אם זו תתבע פיזיו (ראה שם, עמ' 1111); והיה והיא לא תתבע – תהיה ישראל פטורה. אך התברר שארצות הברית ניסתה לשכנע את מצרים בכדאיות רעיון עזה על ידי הבטחת פיזיו טריטוריאלי.

עמדת ממשלת מצרים, והיא הסתפקה בחוות-דעת של השגרירות בקהיר. השגרירות סברה שמצרים תסכים להעביר את הרצועה, משום החשש שחבל ארץ זה יהווה מעמסה מנהלית וכספית. מעניין שמוזכר הליגה הערבית, עבד אל-רחמאן עואם, אתו דובר מפורשות כמה שבועות קודם לכן בנידון, היה ברעה שמצרים תסכים.³² קצב המאורעות היה מהיר יותר משתכננה זאת מחלקת המדינה בווינגטון. משהודיעה ישראל לוועדת הפיוס בעל-פה (ב-20.5.1949) ובכתב (ב-29.5.1949) על נכונותה לקבל את הרצועה על כל אוכלוסייתה, הועברה ההצעה במקביל למשלחות הערביות בלוזאן. אתרידג' ידע כבר ב-8 ביוני כי הערבים סירבו לרדן בהצעה הישראלית וחיכו "למעשים ישראליים חיוביים בעניין הפליטים". בדיווחו לווינגטון ציין, כי כמה מהערבים גילו את אוזנו שההצעה הישראלית אינה נראית להם, משום שבעיניהם זו עסקה של "פליטים תמורת שטחים".³³

התגובה הערבית לא הייתה אולי מפורטת דיה וברורה לכל פרטיה, אבל לא היה ספק כי היא מבוססת על שני מרכיבים: דחיית הרעיון לוותר על רצועת עזה ותביעה מישראל להודיע ללא דיחוי על נכונותה לקלוט מאות אלפי פליטים.

תגובה זו שיקפה נאמנה את עמדת מצרים. שגריר מצרים בווינגטון, שנשאל כעבור יומיים (ב-10.6.1949) על ידי מזכיר המדינה בפועל בעניין עזה, כינה את ההצעה "עסקת הליפין בלתי מכובדת" (Cheap barter). לדעתו, ישראל חייבת קודם כול לאפשר לאותם הפליטים ברצועת עזה השואפים לחזור לבתיהם בישראל, לעשות כן. באשר לאחרים – לא הייתה לו הצעה. הוא גילה שבכוונת מצרים "להציע תיקוני גבול באותו אזור, שיעוצבו כדי להבטיח גבולות בני הגנה אסטרטגיים למצרים ולישראל", אך לא אמר מתי תגיש מצרים את הצעותיה.³⁴ הממונה על שגרירות ארצות הברית בקהיר לא ישב בינתיים בחיבוק ידיים. הוא דן בעניין עזה עם שר החוץ המצרי, חשאבה פאשה, ב-11 ביוני. חשאבה אמר לו דבר והיפוכו. הוא אמר שאין מצרים חושבת להחזיק בשום חלק מארץ ישראל, אבל היא זקוקה לגבול בר-הגנה שיעבור לאורך התוואי עזה – באר-שבע – ים המלח. באשר למסירת עזה לישראל, מצרים אינה מוכנה "כרגע" ("at present") לכך, אפילו תתחייב ישראל ליטול אחריות על 200 אלף פליטי הרצועה.³⁵

תגובות מצריות שליליות אלה הניעו את אתרידג' להפנות את תשומת לבו של מחלקת המדינה לטיעון, שוו עתידה הייתה לאמץ. לפי טיעון זה, הודתה ישראל בעצם הבעת נכונותה לקבל את רצועת עזה, שיש לאל ידה לקלוט מספר גדול של ערבים. הוא חישב ומצא שהמדובר ב-230 אלף פליטים, 80 אלף תושבים קבועים ועוד כמה רבבות – בעקבות איחוד משפחות. מכאן, כך כתב, ברור כי לישראל יש

32 שם, 4.6.1949, עמ' 1091.

33 שם, עמ' 1097.

34 שם, 11.6.1949, עמ' 1116.

35 שם, 11.6.1949, עמ' 1117, הערה מס' 1.

יכולת לקלוט 200 עד 250 אלף פליטים, אפילו אין רצועת עזה נמסרת לה. אין ספק שאתרידג' הסיק מסקנה שהגיונה היה לכאורה צרוף, אבל בה בשעה הוא היה מנוגד להיגיון שהיה מונח ביסוד ההצעה הישראלית. כזכור, בן-גוריון העלה את ההצעה לא בהקשר לבעיית הפליטים ולא כתרומה ישראלית לפתרון, אלא בהקשר לבעיית הגבולות. גם איתן הסביר במכתבו לוועדת הפיוס, שרעיון רצועת עזה – והוא בלבד – יכול לתרום תרומה ממשית ליישוב בעיית הגבול ובעיית הפליטים גם יחד. כדבריו, "אין להעלות על הדעת על נקלה חלופה כלשהי ולפתרון בעיית הפליטים ולו גם בקנה מידה קטן." למעשה, בעיית הגבול היא שהדריכה את ישראל בצעדיה.

ברם, באותו שלב כבר היה אתרידג' משוכנע שמוכנע כישלון חרוץ לשיחות לוזאן, אלא אם כן תבהיר ישראל מפורשות מהו המספר הכולל של הפליטים שהיא מוכנה לקלוט. אתרידג' אמר דברים אלה לנציגים ישראלים בשיחה עם מזכיר המדינה בפועל בווישינגטון ב-13 ביוני 1949.³⁶ תוך ימים אחדים גיבשה מחלקת המדינה את המחשבות הללו לכלל עמדה ביקורתית ותובענית כלפי ישראל. בהנחיות למשלחת בלוזאן ב-20 ביוני 1949 נאמר שעמדת ישראל בנושא הפליטים טורדת את מנוחתה של ממשלת ארצות הברית. אין העמדה הישראלית עולה בקנה אחד עם ההצעה בעניין רצועת עזה, המהווה הודאה בכושרה של ישראל לקלוט 310 אלף ערבים. הפיסקה המרשיעה העיקרית במברק קבעה:

על ידי הסירוב להציע הצעה קונסטרוקטיבית המבוססת על הנכונות לקבל מספר נקוב של פליטים אף ללא רכישת שטח (נוסף) סיכלה ישראל למעשה את הסיכוי להניע את הערבים לשיתוף פעולה בפתרון בעיית הפליטים ואת ההצדקה שארצות הברית תחזור שוב ותפנה אל הערבים בעניין זה.³⁷

הדיפלומטים האמריקנים בלוזאן לא איחרו למסור דברים אלה לישראל, ולא נשאר עוד ספק שווישינגטון מצפה מישראל להתחייבות לקבל 200 עד 250 אלף פליטים בכל מקרה, אפילו לא יתבצע רעיון רצועת עזה.³⁸

ג. הגמישות האמריקנית כלפי מצרים לא הועילה

דומה שהאמריקנים לא השלו את עצמם ששיגו על נקלה שינוי כה מרחיק לכת בעמדה הישראלית בעניין הפליטים. לכן החליטו שלא לנטוש את רעיון עזה בטרם

36 שם, 17.6.1949, עמ' 1148-1153.

37 שם, עמ' 1161. ב-24 ביוני נמסרה לישראל איגרת אמריקנית, בה דחקה ארצות הברית בישראל לקבל "חלק גדול של הפליטים על יסוד [עקרון ההחזרה (...)] על ישראל לקבל עיקרון זה ולתחיל מיד בהחזרה בקנה מידה נאות (reasonable)". שם, עמ' 1175.

38 תעודות ישראל, כרך 4, מס' 96, 23.6.1949, עמ' 154.

עת והקדישו לו מאמץ דיפלומטי נוסף. בכך באה לידי ביטוי תכונה שעתידה הייתה לאפיין את הדיפלומטיה האמריקנית כל השנים – לא לומר נואש, גם אם הסיכויים קלושים. זאת ועוד, בהדרגה קנתה לה הצעת עזה שביתה במחלקת המדינה. ביטוי לכך נתן דין ראסק, מי שכיהן אז באחד התפקידים הבכירים ביותר במחלקה. לדעתו, הצעת עזה היא "המפתח שעשוי לפתוח לרווחה את הבעיה כולה".³⁹ האמריקנים הגיעו למסקנה שראוי לנסות ולהפגיש את נציגי ישראל ומצרים כדי לדון בהצעה. הם קיוו שיצליחו להסדיר פגישה כזו בין הצדדים בתקופת-ההפוגה בפעולות ועידת לוזאן, בשבועיים הראשונים של יולי.³⁹ לשם כך פנו לבריטניה וביקשו את עזרתה בשכנוע המצרים לדון ברצינות ברעיון עזה, תוך זניחת המחשבה בדבר תיקוני גבול מרחיקי לכת (עד לקו עזה – באר-שבע – ים המלח). הבריטים נענו לפנייה זו באופן חלקי: הם הסכימו להדגיש את נושא הפליטים אך העדיפו להתעלם מנושא הגבולות.⁴⁰

ההנחיות שניתנו הפעם לשגרירות ארצות הברית בקהיר היו תקיפות. הדיפלומטים האמריקנים נצטוו לומר למצרים דברים בנוסח חריף, שעד לאותו מועד היה שמור לישראל:

ארצות הברית מציינת באכזבה עמוקה את יחסה השלילי של מצרים בכל הנוגע לשיתוף פעולה בעניין הפליטים. [...] למרות הרחיפות עקב מצוקת הפליטים לא הועלו כל הצעות קונסטרוקטיביות על ידי מדינות ערב. [...] ההצעה המצרית היחידה בנוגע לשאלה מה לעשות בפליטים שאינם רוצים לחזור לישראל הייתה, שמדינות אחרות ולא מצרים יטלו את האחריות. [...] מצרים, כמדינה שכבשה את דרום מערב ארץ ישראל, נושאת במלוא האחריות ל-230 אלף הפליטים ול-80 אלף התושבים של האזור.

ההנחיה הסתיימה בציון העובדה, שההצעה הישראלית בעניין רצועת עזה ראויה לעיון רציני וחיובי ביותר מצד ממשלת מצרים. בסיום הציעה ארצות הברית את עזרתה למצרים בקיום משא ומתן ישיר או עקיף.⁴¹ הממונה האמריקני בקהיר פעל בזריזות ושוחח עם שר החוץ המצרי. חשאבה היה רחוק מלהתלהב מרעיון עזה. לרבירו, עצרת האו"ם הטילה על ישראל לקלוט פליטים, וחובה זו קודמת לכול. רעיון עזה כמוהו כתביעה ישראלית לבקש תשלום מראש עבור מילוי חובה המוטלת עליה ממילא. כן הטיל חשאבה פאשה ספק בכוונות הישראליות, באמרו שהוא חושש שישראל תיישב את הפליטים בנגב הצחיח ולא תחזירם לבתיהם ולמטעיהם. עם זאת, הביע השר המצרי נכונות לדון ברצינות בכל

39 FRUS, עמ' 1177.

40 שם, עמ' 1179-1180.

41 שם, 25.6.1949, עמ' 1181-1182.

הצעה הומניטרית היכולה ליצב את האזור, וביקש שארצות הברית תגיש למצרים את הצעותיה בכתב.⁴²

כבר למחרת היום התירה וושינגטון לממונה בקהיר למסור למצרים סיכום בכתב. כרי להפיג את החששות המצריים, התחייבה ארצות הברית לבקש מ"מדיע מלא על התכניות המונחות ביסוד ההצעה הישראלית, כולל שאלת המעמד בעתיד של הפליטים כאזרחי ישראל". כן הביעה נכונות לתמוך בהסדרי פיקוח בינלאומי נאות כרי להבטיח את הערבויות הנחוצות לפליטים.⁴³

התנופה הדיפלומטית האמריקנית לא פסחה גם הפעם על בריטניה. העמדה הבריטית לא השביעה את רצונה של וושינגטון, והשגריר בלונדון נתבקש לשוחח עם שר החוץ, ארנסט בוויין. ארצות הברית מסרה לבריטניה, שלדעתה לא סביר להניח שמצרים המאוכלסת בצפיפות תסכים לקלוט את פליטי עזה. משום כך חיוני שרעיון עזה יהיה הבסיס לדיונים בין מצרים וישראל. בעיית הפליטים טעונה חומר נפץ, ועל כן יש להתמקד בה. עד כה לא הצליחה ארצות הברית לשכנע את ישראל כי תתחייב לקלוט מספר גדול של פליטים, תוך נקיבה מפורשת במספר, ולא נותרה אפוא אלא תכנית העברת רצועת עזה לישראל, כרי שבדרך זו יובטח שישראל תקלוט פליטים.⁴⁴

ב-13 ביולי 1949 השיבה בריטניה לארצות הברית שהיא מקבלת את רעיון עזה, אולם על ישראל להתחייב לפצות את מצרים על אבדן השטח ועליה לתת ערבויות בנוגע לטיפול לו יזכו הפליטים. בנוסף, חייבת ההצעה להידון במסגרת תכנית כוללת, שתטפל גם בכל יתר מרכיבי הבעיה (נמל חופשי בחיפה, בעיית ירושלים, סיפוח הגדה המערבית לירדן, חלוקת מי הירמוק). הבריטים הדגישו, שלדעתם לא תצמח כל ברכה מהפעלת לחץ על מצרים בנושא עזה בנפרד מיתר הנושאים.⁴⁵ ישראל מיהרה להביע את הסכמתה להשתתף בשיחות עם מצרים בסיועה של ארצות הברית, אך לא היו לה אשליות יתרות כאשר לסיכוייהן. באחד המברקים הישראליים הזוכר, שבן-גוריון אמר שהוא יהיה מוכן לוותר על חלקים מסוימים בצפון הנגב תמורת רצועת עזה, אלא שתגובתו של הדיפלומט המצרי הבכיר, עבד אל-מונעם מוסטפה, לו נמסרו הדברים, הייתה שלילית.⁴⁶ במהרה התברר שהדיפלומט המצרי שיקף במדויק את עמדת ממשלתו. האיגרת

42 שם, עמ' 1189.

43 שם, עמ' 1191.

44 שם, עמ' 1192.

45 שם, עמ' 1223 ו-1224 (הערה מס' 4).

46 תעודות ישראל, כרך 4, מס' 111, 30.6.1949, עמ' 186. בן-גוריון רשם ביומנו ב-6 ביוני: "הסכמנו להצעת ליפשיץ להציע למצרים חילופין, במקום רצועת עזה, רצועה מעין זו בנגב המערבי הגובל עם מצרים. אך מסופקני אם הצעה זו תיקח את לב הערבים. ליפשיץ ואיתן סבורים שבשביל מצרים זו שאלת פרסטיג'ה ואם יוכלו לספר לציבור שקיבלו מה שלא היה להם מקודם – יהיה זה נצחון בשבילם. מסופקני." (ראה יומן בן-גוריון, ארכיון צה"ל).

האמריקנית נמסרה למצרים ב-2 ביולי וזכתה לתגובה מצרית צוננת. סגן שר החוץ חסונה אמר, שלא ישראל, אלא ועדת הפיוס, צריכה להציע הצעות ליישוב הבעיות. הוא שלל בתוקף את שאיפתה של ישראל לצרף עוד שטחים לתחומה, והביע הפתעה שממשלת ארצות הברית מתייחסת בחיוב לרעיון זה.⁴⁷ למעשה, ידעו האמריקנים החל מהשבוע הראשון של יוני, שהמצרים שוללים את רעיון עזה. חודש לאחר מכן, לאחר בירורים בקהיר, לא נותר להם עוד כל ספק בנידון. אולם הם לא ויתרו על הרעיון על נקלה. תחילה הנחו את השגרירות בקהיר להבהיר למצרים, שאין וושינגטון עומדת בתוקף על כך שמצרים תסכים לתכנית: היא פשוט סבורה שהרעיון כולל יסודות חיוביים ואין לבטלו כלאחר יד. מצרים תוכל לבוא לשיחות שארצות הברית מציעה, בלי להתחייב מראש לקבל את הרעיון. על טענת מצרים, שהרעיון כבר נידון בלונדון ונרחה שם, התבקשה השגרירות להשיב, שדחייה מניה וביה, כפי שאירעה בלונדון, אינה הוכחה שנסתם הגולל על ההצעה ושאינן מקום לשוב ולדון בה.⁴⁸

באמצע יולי המשיך הממונה על השגרירות האמריקנית בקהיר בפעילות ענפה בנידון. למרות ספקותיה של לונדון, נרתם גם השגריר הבריטי למשימה. אולם אף הוא העלה חרס. כל המצרים הבכירים אתם שוחחו, כולל עזאם, המזכיר הכללי של הליגה הערבית, שללו את הרעיון וגיננו אותו כמבשר כוונות של תוקפנות ישראלית כלפי עזה. הם הביעו הפתעה, ואפילו הפתעה מהולה בכזו, כפי שדיווח הממונה, על כי הממשלה האמריקנית, "ממשלתו של עם גדול, נותנת יד לתכנית מבישה (disreputable)" כתכנית זו. הממונה הזהיר בסיכום הדו"ח, שאם תמשיך וושינגטון להדגיש את מעלותיה של תכנית עזה, מעלות שנסתרו לגמרי מעיני הערבים, עלולים המצרים לחשוב ש"ארצות הברית היא שותפה לישראל התוקפנית והשואפת להתפשטות" וייגרם נזק רב ליחסי ארצות הברית-מצרים.⁴⁹ אולם מחלקת המדינה סירבה להרים ידיים. נרמה היה לה שנציג מצרים לשיחות לונדון, עבד אל-מונעם מוסטפה, הביע לפתע הסכמה לרון ברעיון. אמנם מחלקת המדינה חשדה שבכוונתו לנצל את הדיון כדי לרחות את הרעיון שוב, אולם היא הורתה בכל זאת לנציגייה לשוחח עמו, תוך גילוי גמישות טקטית מקסימלית. למשל, ארצות הברית תציע שהשיחות עם ישראל תוכלנה להתקיים בחסות ועדת הפיוס בלונדון, ולא דווקא, כפי שחשבו תחילה, במרכז האו"ם בניו יורק. בנוסף לכך, ארצות הברית תהיה מוכנה לשאול את ישראל מיד, מהם הוויתורים הטריטוריאליים בנגב שהיא תהיה מוכנה לעשות, בתמורה לעזה; ויתורים אלה יובאו בפני המצרים אך ורק אם יימצאו הוגנים. כן תצטרך ישראל לתת ערבויות לטיפול בפליטים. אולם גמישות אמריקנית זו הייתה לשווא. התברר שנפלה טעות: עבד אל-מונעם לא הובן היטב. הוא אמר,

47. *FRUS*, עמ' 1195, הערת שוליים מס' 2.

48. שם, עמ' 1238-1239.

49. שם, 22.7.1949, עמ' 1243, הערה 1.

למעשה, שאין מצרים מוכנה כלל בשלב זה לרדן ברעיון עזה. ב-25 ביולי גם דחתה ממשלת מצרים פורמלית את ההצעות שממשלת ארצות הברית הגישה לה בכתב בסוף יוני.⁵⁰

ד. הסכמת ישראל לקלוט מאה אלף פליטים ערבים

דו-השיח הדיפלומטי בין ארצות הברית למצרים בעניין עזה הסתיים ב-4 באוגוסט. וושינגטון ניסתה להציל את כבודה בכך שאמרה, שאמנם אין היא מסכימה עם טענותיה של מצרים, אולם היא סבורה שאין זה רצוי להמשיך וללחוץ על ממשלת מצרים בעניין רצועת עזה. המקום הנכון להמשיך בו את הבירור בנושא זה הוא לוזאן.⁵¹

במקביל, לא חדלה ארצות הברית ללחוץ על ישראל כדי שזו תצהיר כמה פליטים היא מוכנה לקלוט בכל מקרה, דהיינו גם אם רעיון עזה לא יתממש. לחץ זה גבר בעת שערך ביולי 1949 שליחו של הנשיא טרומן, הגנרל ג'ון ה. הילדרינג (Hildring), ביקור בישראל. הוא שהה בישראל 17 יום והגיע למסקנה שהצדק עם הנשיא: יש להפריד עניין זה (הפליטים) מיתר העניינים הטעונים הסדר ולטפל בו בהקדם. "כתהלתה", על ישראל להעלות הצעה נדיבה ונועות מה היא מוכנה לתרום ליישוב הבעיה.⁵² דברים אלה הוא רשם לא רק בדו"ח שהגיש לנשיא, אלא גם אמרם לנציגים בכירים של ממשלת ישראל. הוא זקף לזכות פעולתו בישראל את החלטת ממשלת ישראל להסכים לקלוט מאה אלף פליטים (פחות 20 אלף הפליטים שהסתננו בצורה לא-חוקית לישראל) במסגרת הסדר כולל. לדבריו, תסכים ישראל לקבל כמו כן את פליטי עזה, אם יוגשם בסופו של דבר רעיון העברת רצועת עזה לישראל.

גרסתו של הילדרינג הייתה פשטנית במקצת. מה שאירע בישראל מתועד ומוסיף פרטים חשובים. ב-5 ביולי 1949 הביא שר החוץ, משה שרת, לממשלה הצעה להכריז פומבית על נכונות ישראל לקלוט מאה אלף פליטים תמורת שלום. מספר זה יכול את הפליטים שכבר נקלטו (כ-25 אלף) ואת אלה שהובטחה החזרתם במסגרת איחוד משפחות (עוד כ-10 אלפים). בן-גוריון ורב יוסף התנגדו להצעה. בן-גוריון סירב להאמין שהמספר גדול דיו כדי להשביע את רצון הערבים, ועל כן ממילא לא ראה סיכוי שהוא יתקבל על ידי האמריקנים. לנוכח התנגדות זו הציע שרת לדחות את ההצבעה על הצעתו ולגשש תחילה אצל האמריקנים אם ההצעה נראית להם.⁵³ הבירורים שנעשו בניו יורק ובוושינגטון לא הניבו תשובות אחידות או חד-משמעיות. בעקבות מהלך זה הגיע שרת למסקנה, כי על סמך גישושים בלבד לא ניתן יהיה לקבל תשובה ברורה ומחייבת, ועל כן יש להגיש את ההצעה בעניין מאה אלף

50 שם, 22.7.1949, עמ' 1244.

51 שם, עמ' 1244, הערת שוליים מס' 3.

52 שם, 25.7.1949, עמ' 1249-1252.

53 תעודות ישראל, כרך 4, עמ' 206, הערת עורך.

הפליטים בצורה פורמלית ולהמתין לתגובה מוסמכת.⁵⁴ ייתכן שהתעורר מכך, שאחד הביורורים העלה שהנשיא טרומן קירם בכרכה את ההצעה הישראלית ואמר, שהיא עשויה להפשיר את הקיפאון.⁵⁵

לא בלב קל נתקבלה ההחלטה בעניין מאה-האלף, אולם היא נראתה כעת קבלתה, ב-19.7.1949, כרע במיעוטו ועדיפה על רעיון סיפוח הרצועה. הביורורים העלו, כי מחלקת המדינה מחייבת אמנם את רעיון עזה, אולם ישראל תצטרך לוותר על דרום הנגב. הפיזיו שיוענק לה יהיה הכרת ארצות הברית באחיזתה בגליל המערבי.⁵⁶ יחסו של שרת לרעיון עזה נהיה זהיר יותר ויותר. בהתייעצות במשרד החוץ ב-13-14 ביולי הוא ציין, שעזה "מוצגת על ידי האמריקנים כפיתיון לישראל". על ידי הצעה זו מנסה ארצות הברית להניע את ישראל לקבל פליטים ערבים ולוותר על חלק הגון מהנגב. אבל התברר כי יש ברצועה כ-315 אלף ערבים. הוא הגיע למסקנה, כי ישראל הסתכנה בהתחייבות לקלוט אוכלוסייה ערבית מעל לכושרה. באותה עת כבר היו בישראל כ-175 אלף ערבים (כולל אלה שעתידיים היו לחזור במסגרת תכנית איחוד משפחות). הוספת 315 אלף הערבים שברצועת עזה הייתה מעלה את מספר הערבים בישראל לחצי מיליון. שרת גילה כי הממשלה נתנה בשעתה את הסכמתה לסיפוח עזה, משום שסברה שיש בה רק 180 אלף ערבים.⁵⁷ ברבריו בריון במשרד החוץ העלה שרת ספקות נוספים: סיפוח עזה עשוי לפתור את בעיית הפליטים למצרים בלבד, ולא למדינה ערבית אחרת. זאת ועוד, הנכונות הישראלית לקלוט את כל פליטי עזה הייתה סתמית מדי, משום שישראל לא נקבה במספר וקיימת סכנה שהערבים ימהרו להעביר פליטים נוספים לרצועה; הפיזיו הטריטוריאלי שארצות הברית מצפה שישראל תיתן למצרים תמורת עזה הוא "חלק הגון מהנגב הדרומי".⁵⁸

משנפל הפור בעניין המאה אלף, נתעוררה השאלה, כיצד להעמיד הסכמה זו בהקשר הנכון, כדי למנוע מישראל נטילת התחייבויות-יתר בעניין החזרת פליטים. בהנחיה שנשלחה לשגריר בווינגטון נאמר, שעליו להימנע מלעודר ביזמתו את רעיון עזה ולהציג את עניין מאה-האלף בלבד. אולם אם יישאל בעניין עזה, עליו להשיב כי המאה-אלף מוצעים בהקשר של הסדר שלום וללא קשר לעזה. והיה ועניין עזה יסתדר, תהיה ישראל פטורה מההתחייבות החדשה. יתר על כן, ישראל מפנה תשומת לב שיש למנוע מפליטים ערבים לעבור מלבנון ומירדן לעזה.⁵⁹ באחת השיחות בווינגטון אכן הועלתה שאלת עזה, וניתנה לשגריר, אליהו אילת, הזרמנות להסיר כל ספק: ישראל לא תוכל לקלוט את 230 אלף פליטי

54 שם, מס' 144, 21.7.1949, עמ' 237.

55 שם, מס' 139, 19.7.1949, עמ' 227.

56 שם, מס' 137, 13-14.7.1949, עמ' 223, ומס' 151, 26.7.1949, עמ' 250.

57 שם, מס' 137, 13-14.7.1949, עמ' 222-226, ומס' 146, 25.7.1949, עמ' 239-247.

58 שם, עמ' 223 ומס' 152, 26.7.1949, עמ' 250.

59 שם, מס' 144, 21.7.1949, עמ' 237.

הרצועה בנוסף למאה-האלף.⁶⁰ עמדת ישראל בעניין זה הייתה ברורה מלכתחילה: רק בתנאי אחד ישראל מוכנה לקלוט מספר גדול של פליטים – אם הרצועה תימסר לה. בכל מצב אחר תקלוט מספר מצומצם, וההצעה לקבל מאה-אלף היא בגדר המקסימום.

התגובה האמריקנית לא איחרה לבוא. עוד בעת מסירת ההודעה הראשונה למחלקת המדינה, ב-28 ביולי, הגיב המומחה האמריקני לנושא הפליטים, ג'ורג' מק-גי (McGhee), שתרומת ישראל קטנה מדי, משום שהמספר הכולל של הפליטים הוא 750 אלף ונבצר מהערבים לקלוט מספר כה גבוה. במברק פנימי שנשלח מיד אחרי השיחה, יצא המרצע מהשק: מחלקת המדינה הביעה את דעתה, שעל ישראל לקלוט 400 אלף פליטים, והצעת עזה משמשת הוכחה לכך, שהיא מסוגלת לקבל 200 אלף.⁶¹ בניסוח זה היה כדי להטעות. מנסחי המברק התכוונו לומר שישראל יכולה לקלוט 200 אלף פליטים, כך שתכיל מיעוט ערבי של כ-400 אלף איש. באותה עת כבר מנתה האוכלוסייה הערבית בישראל בין 150-175 אלף נפש.

ועדת הפיוס העדיפה שלא להעביר את ההצעה הישראלית בעניין מאה-האלף באופן רשמי למשלחות הערביות, לאחר שבירוריה המוקדמים העלו שלא תניח את דעתן והיא תירחה. החשש מתגובה ערבית זו הניעה את ממשלת ארצות הברית לומר דברים ברורים ברורים לישראל. ב-9 באוגוסט נאמר לשגריר הישראלי בווינגטון שההצעה הישראלית אינה מספיקה. לקביעה זו נוספה ההערה שכבר הפכה לשגרה: "אם יכלה ישראל לקבל 230 אלף פליטים מאזור עזה, יש לאל ידה להציע עתה הצעה ממשית יותר." רק היקף דומה לזה שהוזכר בקשר לעזה יכול להוות בסיס משיביע רצון, נאמר על ידי האמריקנים.⁶²

ה. מדוע נגנזה "תכנית עזה"?

תכנית עזה לא הוסרה על ידי ישראל רשמית מהפרק בקיץ 1949 או במועד מאוחר יותר, אולם צירוף הנסיבות גזר על תכנית זו, למעשה, דין גניזה:
א. בראשית אוגוסט 1949 קיבלה ישראל אישור ישיר נוסף כי מצרים אינה מתכוונת לוותר על רצועת עזה. להיפך, היא גמרה אומר לתבוע שינויים לטובתה בדרום הרצועה ובצפונה, וזה לבר מדרישותיה להרחבת שטחה על חשבון הנגב עד לקו עזה – באר שבע – ים המלח בצפון. הנציג המצרי עמו שוחחה ישראל גילה פרט מעניין: ממשלת מצרים נועצה במומחים צבאיים אמריקנים, בריטים, צרפתים ואחרים, ואלה אישרו שהשינויים הטריטוריאליים עד צפון הנגב דרושים להבטחת

60 FRUS, עמ' 1264.

61 תעודות ישראל, כרך 4, מס' 160, עמ' 262; FRUS, עמ' 1262.

62 FRUS, עמ' 1297.

גבולה עם ישראל.⁶³ הנציג המצרי ניסח את תביעת מצרים באחת השיחות בצורה ברורה עוד יותר: מצרים תסכים לסיפוח הגליל לישראל תמורת ויתור ישראלי על הנגב. ויתור זה יאפשר לה להקים מדינה ערבית (קרי, פלסטינית) בנגב ובגדה המערבית.⁶⁴

ב. ישראל הייתה משוכנעת שהצעותיה בעניין הפליטים היו הוגנות (קליטת כל פליטי עזה ותושבי הרצועה או כחלופה – קליטת מאה אלף, תכנית איחוד משפחות ותשלום פיצויים), והנה התברר שהערבים דוחים את הצעותיה, וועדת הפיוס, בהנהגת ארצות הברית, מחרה-מחזיקה אחריהם.

ג. לישראל נתגלה שאוכלוסיית עזה, על הפליטים שבה, גדולה בהרבה מהאומדנים שהנחה באפריל ובמאי 1949, בעת גיבוש עמדתה בעניין הרצועה. משמעות הדבר הייתה, שחלק מערביי הרצועה לא יוכלו להישאר בה בשל הצפיפות הגדולה והיעדר מקורות מחייה, ויצטרכו להיקלט בתחומי ישראל. באחד ממכתביו כתב אמנם שרת שקיים הכרח "לקבוע גבול מספרי לפליטי עזה ואני משוכנע כי הסך הכל של 200 אלף פליטים ותושבים יחד הוא המקסימום", אולם לא היה לו כל ביטחון שהערבים והאמריקנים יסכימו לקביעת גבול כזה.⁶⁵ במבוכתו הוסיף: "בשאלת הצמידות בין הצעתנו הנוכחית לגבי הפליטים לבין בעיית עזה עלה בדעתי שיקול נוסף. [...] לרדות את העניין כולו ולהשאירו פתוח." הוא קיווה שעם הזמן תתאפשר העברת פליטים לארצות אחרות. כדי להגדיל את הסיכויים להתפתחות מעין זו, נראה לו עדיף לחתור להסכם מקיף בשאלת הפליטים, שלא יכלול את עזה בשלב הראשון. רק לאחר שתופחת האוכלוסייה ברצועה, "או אף תחוסל", יבוא תור ההסדר בין ישראל למצרים.⁶⁶

ד. נראה שהטיעון האמריקני החוזר, כי מאחר שישראל הסכימה לקלוט את כל התושבים והפליטים שברצועה, עליה לקלוט מספר גדול בהרבה ממאה אלף פליטים, הביך את ישראל. התברר שבעקבות הנכונות של ישראל לצרף את עזה, הרקיעו הציפיות האמריקניות לשחקים והתוצאה הייתה ולזול בכונות לקלוט מאה אלף פליטים.

החלטת הנשיא טרומן באוגוסט 1949 להשעות את אישור יתרת המלווה של בנק יצוא-יבוא הפררלי לישראל הגדילה עוד יותר את תחושת האכזבה בקרב ההנהגה הישראלית. היא חשה עצמה מרומה. מנקודת ראותם של מנהיגי ישראל הייתה תחושה זו מובנת בהחלט: הם הציעו הצעה מרחיקת לכת בעניין עזה, אולם מצרים דחתה אותה; מצרים הודיעה שהיא תובעת להציב את גבולה עם ישראל בצפון הנגב, אולם לא מצרים אלא מנהיגי ישראל הואשמו בכונות התפשטות; מנהיגי ישראל

63 תעודות ישראל, כרך 4, מס' 178, 4.8.1949, עמ' 286. הנציג המצרי היה עבד אל-מונעם מוסטפה.

64 שם, מס' 232, עמ' 380.

65 שם, מס' 187, 7.8.1949, עמ' 298.

66 שם, מס' 192, 9.8.1949, עמ' 304.

נענו ללחצים האמריקניים והציעו לקלוט מאה אלף פליטים – בלי להוריד כליל מהפרק את ההצעה בעניין עזה – אולם הצעתם נדחתה בכעס. הידיד הגדול שמעבר לים אף הענישם על ידי השעיית המלווה. בקיצור, הם נאלצו להודות שרעיון עזה הפך להם לרועץ.

ניתן לסכם ולומר, כי בעניין עזה דיברו ישראל וארצות הברית בלשונות שונות. בעיני האמריקנים הייתה תכנית החלוקה מ-29 בנובמבר 1947 דגם אליו הם התייחסו במלוא הרצינות כאשר דנו בדמותו של ההסדר המריני. הרבר היה נכון הן ביחס לגבולות והן ביחס לגודלה של האוכלוסייה הערבית בישראל. ארצות הברית עדיין לא הייתה מוכנה להכיר בשטחים החדשים שישראל כבשה בסערת מלחמת העצמאות ותבעה מישראל לפצות את הערבים על "השטחים החריגים" (הגליל המערבי) על ידי ויתורים בנגב. עמדה דומה הייתה לה בעניין ערביי ארץ ישראל שהפכו לפליטים. ושינגטון טענה שמנהיגי ישראל היו מוכנים בנובמבר 1947 לקבל עליהם את דין הדו-קיום במדינתם עם חצי מיליון ערבים, ועל כן שומה עליהם לפתוח את שערי מדינתם בפני 200 אלף פליטים לפחות. יתרה מזאת, נבצר מהם להבין, כך אמרו, מדוע מוכן היה בן-גוריון באפריל 1949 להחזיר לבתיהם בישראל את כל פליטי רצועת עזה, כ-200 אלף במספר, ואילו כעבור שבועות ספורים הצטמק המספר עד כדי חצי. הם לא הבינו שבן-גוריון הודרך, כמובן, אך ורק על ידי השיקול הביטחוני, שגבר אצלו על כל שיקול אחר. למען טיהור הנגב מהמאחז המצרי האחרון, הוא היה מוכן להביא קרבן ולהגדיל את האוכלוסייה הערבית בישראל. לעומת זאת, הוא לא היה מוכן לויתור דומה, כשהשיקולים היו שונים לגמרי ונראו לו טקטיים וחולפים – היענות ללחץ אמריקני.